

3 І.Л. Шраг: Документи і матеріали. – Чернігів, 1997. – С.50-51; Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. – Пг., 1916. – С.249; Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле (1901-1914). – Виннипег, 1949. – С.72.

4 Дорошенко Д. Назв.праця. – С.73.

5 Лотоцький О. Сторінки минулого //Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1932. – Т.VI. – Ч.I. – С.141.

6 Міщенко Л. З минулого століття //За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ ст. – К., 1929. – Кн.4. – С.140.

7 Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С.102 – 105.

8 Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С.23.

9 Там само. – С.26.

10 Там само. – С.36.

11 Там само. – С.148.

12 Онацький Є. Портрети в профіль. – Чикаго, 1965. – С.286.

Олександр Рахно (Чернігів)

ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА РУСОВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Фундатор української земської статистики, етнограф і фольклорист Олександр Олександрович Русов (1847-1915) залишив помітний слід у науковому та громадсько-політичному житті України другої половини ХІХ - початку ХХ ст. Проте його життя та діяльність сьогодні досліджені ще недостатньо. В даному повідомленні зроблено спробу розглянути деякі аспекти його наукової і громадської діяльності під час перебування в Херсонській губернії.

У 1881 р. Херсонське губернське земське зібрання ухвалило рішення про заснування при губернській управі статистичного відділення, маючи на меті шляхом фронтального опису повітів отримати матеріали для оцінки земельних маєтностей губернії¹. Для проведення робіт було запрошено О.Русова, який керував статистичними

роботами Херсонського земства протягом 1882-1889 рр. Він розробив загальну програму обстеження губернії, а потім з 28 вересня по 4 жовтня 1882 р. провів пробний опис містечка Курисова-Покровського в Одеському повіті². Окрім цього статистик разом із своїми колегами А.Грабенком, Ф.Василевським і О.Браунером об'їхав Одеський та Єлизаветградський повіти і зробив їх детальний статистичний опис³. У 1884 р. в Єлизаветграді О.Русова було заарештовано за українську діяльність і заборонено брати участь у роз'їзних статистичних обстеженнях губернії. Проте, керівництво губернського земства надало можливість статистику працювати на посаді секретаря губернської земської управи, і при цьому неофіційно продовжувати керувати статистичним описом губернії⁴. Роботи по збиранню відомостей для оцінки земель губернії були в цілому закінчені у травні 1887 р. Того ж таки року О.Русов організував поточну статистику в Херсонській губернії, відрядивши у повіти на посади страхових агентів тих своїх помічників, які залишалися без роботи після закінчення опису повітів⁵. Результати діяльності О.Русова знайшли своє відображення на сторінках "Сборника Херсонского земства". В ньому, зокрема, було опубліковано ряд його статистичних праць⁶. За дорученням губернського земства він вивчав також стан шкільної справи в губернії, розробляв матеріали для запровадження в ній загальної початкової освіти, готував звіти та доповіді губернської земської управи, виконував іншу поточну роботу. В серпні 1886 р. він брав участь у роботі X з'їзду лікарів і членів земських управ Херсонської губернії, що проходив в Одесі.

Перебуваючи на Херсонщині, О.Русов, як і всюди, де йому доводилося жити і працювати, жваво цікавився історією, культурою, етнографією, фольклором краю. Зокрема, він залюбки брав участь у розкопках знаменитих херсонських курганів, які проводив землевласник Г.Л.Скадовський⁷, просив допомоги у В.Б.Антоновича щодо публікації археологічних матеріалів у "Киевской старине"⁸. О.Русов цікавився історією м.Очаків (тепер - Миколаївської області) і у 1888 р. присвятив йому істо-

ричний нарис "Осада и взятие Очакова (1788)"⁹.

Як і завжди, О.Русов відзначався активністю і у громадсько-політичному житті краю. "Статистичне бюро, яким керував Олександр Олександрович, - згадувала С.Русова, - мало ту особливість, що де тільки його улаштували, воно там зараз ставало жвавим огнищем українського життя"¹⁰. В Одесі він, зокрема, брав участь у відзначенні 22-х роковин з дня смерті Т.Г.Шевченка, надіславши про це інформацію до львівського часопису "Діло"¹¹. Восени 1883 р. у Єлизаветграді, а пізніше і у Херсоні був причетний до створення та діяльності українських гуртків. Громадівці готували популярну літературу українською мовою з метою розповсюдження в народних масах. В гуртках читалися, обговорювалися та готувалися до друку нові п'єси І.Тобілевича (Карпенка-Карого), інших українських драматургів, твори письменників. "Український театр, – за визначенням О. Рябініна-Скляревського, – вийшов на шлях з невеличких стежок, де він блукав до того часу і вийшов за допомогою гуртка Михалевича та Русова"¹². Проте, наприкінці 1883 р. Єлизаветградський гурток було викрито жандармами. У О.Русова та інших його учасників було вилучено значну кількість української літератури, яка готувалась до друку. В листі до відомого письменника Д.Л. Мордовця від 29 червня 1885 р. статистик так писав про арешт у Єлизаветграді: "Коли ж треба було жандармам пронюхати, що я та ще де хто збираємось та й пишемо мýtелик про народне хозяйство (Полит. економію). Давай нас усіх арестовувати. Посажали у тюрму аж 5 чоловіка, потім повипускали, кого держуть і досі, кого і зовсім не чіпали ..."¹³. До того ж Олександра Олександровича було звинувачено ще й у виданні рекомендованого для самоосвіти народу "Каталога для систематического чтения"¹⁴, яке він здійснив разом із своєю дружиною, відомим педагогом і громадським діячем С.Ф.Русовою. У Херсоні ж гурток О.Русова продовжував займатися видавничою діяльністю. У 1885 р. статистик відправив на розгляд цензорів до Петербурга руко-

писи кількох драм І.Карпенка-Карого та літературного збірника "Степ", а наступного року видав їх¹⁵. На сторінках "Степу" побачили світ перші поезії Дніпрові Чайки (Л.Василевської), твори М.Заволоки (М.Грушевського), І.Левицького. Його авторитет у Херсоні був досить високим, тому місцева тимчасова комісія для складання списку присяжних засідателів 5 грудня 1886 р. внесла статистика до складу присяжних засідателів по Херсону на 1887 р.¹⁶ Він входив до складу Товариства для допомоги нужденним учням Херсонських чоловічої та жіночої прогімназій¹⁷.

Активна громадська діяльність О.Русова на Півдні викликала відповідну реакцію жандармів. Так, в Одесі, його звинуватили у поширенні забороненої літератури, згодом, у Єлизаветграді, - у причетності до народницького гуртка. У 1886 р. в Херсоні О.Русов на два роки був підпорядкований гласному нагляду поліції, а потім йому було заборонено займати посаду секретаря губернської земської управи. Статистику довелося навіть писати прохання до міністра внутрішніх справ, щоб залишитись на цій посаді¹⁸. 1889 р. йому заборонили проживання в Херсонській губернії, і він отримав наказ у місячний термін залишити межі Херсонщини¹⁹. Відтак, статистичний опис Херсонського повіту О.Русов завершував уже в Харкові. Втім, зв'язків з Півднем він не поривав, стежив за статистичною діяльністю Херсонського земства²⁰, співпрацював у тамтешніх часописах.

Отже, перебуваючи на Півдні України, О.Русов не тільки багато зробив на ниві статистики, але й сприяв активізації громадського життя краю.

¹ Организация земской статистики в Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства. - 1887.- №4.- С.101.

² Местечко Курисово-Покровское (Балай тоже). Статистическое описание поселения. - Одесса, 1883.

³ Материалы для оценки земель Херсонской губернии: - Т.1. - Одесский уезд (с двумя картами и приложениями). - Херсон, 1883; Т.2. - Елизаветградский уезд (с двумя картами и приложениями). -Херсон, 1886.

4 Падалка Л. Александр Александрович Русов в воспоминаниях земского статистика // Статистический вестник. 1915-16. - Кн.2. - М., 1916. - С.64.

5 Там само. - С.70.

6 Русов А. Выкупные платежи бывших государственных крестьян Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства. - 1887. - №4. - С.81-104; Його ж. Несколько выводов из статистических трудов по Черниговской и Херсонской губерниям // Сборник Херсонского земства. - 1888. - №8. - С.40-75; Його ж. О найме рабочих в Херсонскую губернию в 1855 г. // Сборник Херсонского земства. - 1890. - №1. - С.64-69.

7 Русова С. Життя українського ідеаліста кінця ХІХ віку Ол.Ол.Русова. - Львів, 1938. - С.14.

8 Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі - ІР НБУ). - Ф. III. - Спр. 66998. - Арк. 1 зв.

9 Киевская старина. - 1888. - №10-12. - С.543-598.

10. Цит. за: Русова С. Назв. праця. - С.14.

11 Возняк М. З листовних зв'язків Олександра Русова. - Львів, 1938. - С.11-12.

12 Рябінін-Скляревський О. З революційного українського руху 1870-80 рр. Єлизаветградський гурток // Україна. - 1927. - Кн.4. - С.116.

13 Чернігівський історичний музей. - Інв. № Ал 70-2/718.

14 Рябінін-Скляревський О. Назв. праця. - С.117.

15 Чернігівський історичний музей. - Ал 70-2/718, Ал 70-1/718.

16 ІР НБУ. - Ф. 159. - Спр. 60. - Арк. 1.

17 ІР НБУ. - Ф. 159. - Спр. 63. - Арк. 1.

18 ІР НБУ. - Ф. II. - Спр. 526. - Арк. 1-2.

19 Центральний державний історичний архів України у м.Києві. - Ф.336. - Оп.1. - Спр.26. - Арк. - 102-102 зв.

20 Русов А. О новом фазисе в развитии Херсонской земской статистики // Южные записки. - 1904. - №13. - С.55-59.

Олександр Коваленко (Чернігів)

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ КРАЄЗНАВСТВА

На початку 20-х рр. за умов національно-культурного відродження України на Чернігівщині виникла досить розгалужена мережа краєзнавчих осередків – музеїв,